

ПРОБЛЕМИ НОВОЇ І НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 341.71(=161.2)(477.83/86): 342.36(436+439) “1867/1873”

РУСИНИ-УКРАЇНЦІ В АВСТРІЙСЬКОМУ ПАРЛАМЕНТІ* (1867–1873 рр.)

Дмитро КАВАЦЮК

*ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”,
кафедра історії України і методики викладання історії,
вул. Шевченка 57, 76018, Івано-Франківськ, Україна
e-mail: dmytro_kawazjuk@ukr.net*

DOI gal.31.81-86

У статті, на основі протоколів засідань парламенту, визначено кількісний та персональний склад українського представництва в рейхсраті протягом 1867–1873 рр. Автор зробив спробу дослідити діяльність русинів-українців в австрійському парламенті, з'ясувати головні напрямки їх співпраці з іншими депутатами зокрема і з цілими фракціями загалом. Особлива увага приділена парламентським депутатам, які взяли на себе роль лідерів українського національного руху Галичини.

***Ключові слова:** посол (депутат), рейхсрат, Палата послів, Палата панів, Галичина, Австро-Угорська імперія.*

У другій половині XIX ст. внаслідок зовнішньополітичних невдач та активного розвитку національних рухів Габсбурзька монархія провела ряд ліберальних реформ з метою уникнення відцентрових тенденцій і повторення нової “весни народів”, серед яких було скликання парламенту з 1861 р. Однак перша каденція рейхсрату 1861–1865 рр. виявилася досить невдалою для уряду, угорці систематично не відвідували засідання, через що імператор розпустив його в липні 1865 р. Порозуміння з керівництвом угорського національного руху і, як наслідок, проголошення дуалістичної Австро-Угорської імперії з двома парламентами – у Відні та Пешті – у 1867 р. дали можливість Францу Йосифу скликати рейхсрат вже без угорців¹.

Русини-українці Галичини з 1772 р. входили до складу Габсбурзької монархії та автоматично були учасниками усіх політичних процесів. Однак з початком парламентських перетворень русини-українці, в соціальній структурі яких абсолютну більшість становили селяни, виявилися не готовими до активної парламентської діяльності та були змушені пристосовуватися до ситуації, що склалася. Наслідком цього стали слабкі передвиборчі кампанії, відсутність свідомого вибору депутатів та пасивність у роботі парламенту протягом 60-х – початку 70-х рр. XIX ст.².

Протягом 1867–1873 рр. в діяльності австрійського парламенту відбулося три каденції, причому кожна була розпущена імператором достроково. Вони характеризувалися насамперед боротьбою чехів з урядом та намаганнями поляків виторгувати чергові привілеї для себе. Водночас згаданий період з історії парламенту найменше відображений в українській науковій літературі, зокрема через пасивну діяльність депутатів у порівнянні з іншими каденціями. Обрана тема в історіографії знайшла відображення у працях українських істориків М. Мудрого, І. Чорновола, О. Аркуші та зарубіжних – Г. Біндера та С. Пія³.

*Австрійський парламент (рейхсрат) – представницький орган Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Складався з двох палат: Палати панів, склад якої формував імператор з представників вищих верств суспільства, та Палати послів (депутатів), яку в період 1861–1873 рр. обирали крайові сейми.

¹ Цьольнер Е. Історія Австрії. Львів, 2001. С. 345.

² Чорновол І. Українська фракція крайового сейму 1861–1901 рр. (нарис історії парламентаризму). Львів, 2002. С. 108.

³ Винник Н. М. Українська традиція галицького парламентаризму в українській історіографії. *Інтелекція і влада*. 2011. Вип. 21. С. 264–272.

Мета статті – розкрити особливості діяльності русинів-українців у австрійському парламенті в 1867–1873 рр. Виходячи з мети, ставимо наступні завдання: визначити кількісний і персональний склад українського представництва, з'ясувати роль українських депутатів у рейхсраті та висвітлити основні напрямки їх діяльності.

У лютому 1867 р. при відкритті каденції Галицького крайового сейму було зачитано наказ імператора обрати депутатів Палати послів на 18 березня того ж року. Сейм виконав покладений на нього обов'язок та, за інформацією з москвофільського часопису “Слово”, обрав трьох русинів-українців: греко-католицького священника Івана Гушалевича і двох селян – Івана Боднара та Івана Монастирського, що й підтвердив К. Левицький у праці “Історія політичної думки галицьких українців”⁴.

Користуючись протоколами засідань парламенту, нам вдалося скласти список з 38 депутатів, які представляли Галичину в нижній палаті рейхсрату. Авторитетний дослідник історії Галицького сейму Ігор Чорновол відносить депутатів парламенту Михайла Дзялошинського та Василя Маковича до складу українського представництва в сеймі. Крім того, ще одного депутата, Івана Томуса, німецькомовна газета “Vaterland” у 1867 р. та згаданий вище львівський історик у пізнішій праці ідентифікували, як русина-українця. Тому вважаємо, що українське представництво Галичини в каденції 1867–1870 рр. налічувало шість осіб⁵.

М. Дзялошинський не встиг стати повноцінним членом Палати послів та скласти присягу, оскільки помер 29 травня 1867 р., через тиждень після відкриття парламенту. Інші депутати, крім І. Гушалевича, відомого українського письменника, увійшли до польського парламентського об'єднання Польського кола. Русофільська газета “Слово” повідомляла, що “посли дали себе то угрозою, то подмовою отъ польської фракції наклонити сѣсти съ Поляками разомъ”. І. Гушалевич залишився позафракційним і навіть у залі засідань пересів на інший ряд, щоб знаходитися подалі від тих русинів-українців, які співпрацювали з поляками⁶.

З українського представництва в Палаті послів (шість осіб) тільки І. Гушалевич взяв активну участь у роботі парламенту та виголосив протягом 1867–1870 рр. п'ять промов, виконував обов'язки секретаря в десяти засіданнях та був членом конституційної комісії. Крім того, він співпрацював з багатьма депутатами парламенту, серед яких, переважали австро-німецькі централісти, оскільки ті в своїх вимогах, проведення ліберальний реформ, не забували русинів-українців⁷.

4 червня 1867 р. І. Гушалевич виступив у Палаті послів з промовою, у якій засудив прийнятий напередодні в Галицькому сеймі шкільний закон, що не враховував, на його думку, побажань русинів-українців. Водночас проти нього виступили педагог і публіцист С. Савчинський та греко-католицький священник Ф. Баревич, заявивши, що їх, “русинів тілом і душею”, влаштовує такий закон. Депутати, що ідентифікували себе поляками за національністю та русинами, тобто українцями в сучасному розумінні за походженням, створювали у Відні видимість конфлікту в середовищі українського національного руху. Зважаючи на це інші послы парламенту не розуміли, хто представляє інтереси русинів-українців в рейхсраті⁸.

⁴ Политическое обозрѣніе. *Слово*. 1867. 12 лют. (6 марта). Ч. 15. С. 1; Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes für die IV Session (I. Session, II. Wahlperiode.). Wien, 1867–1869. S. 555, 563, 574, 601, 602, 646.

⁵ Чорновол І. Українська фракція крайового сейму 1861–1901 рр. (нарис історії парламентаризму). Львів, 2002. С. 107–109.

⁶ Дописи. Бесѣда о. Гушалевича въ Думѣ державной. *Слово*. 1867. 31 мая (12 юнія). Ч. 42. С. 1–2.

⁷ Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes für die IV Session (I. Session, II. Wahlperiode.). Wien, 1867–1869. S. 573–574; Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes und zu den Beilagen derselben V Session (vom 11. December bis 8. April 1870). Wien, 1870. S. 190.

*Інтерпеляція – документ, який подавався членами парламенту до уряду та містив конкретні питання та обов'язково підписувався 25-ти членами рейхсрату. Відповідь на інтерпеляцію давав канцлер або будь-який міністр, до компетенції якого вона належала виходячи з змісту.

⁸ Дописи. *Слово*. 1867. 17 (29) юнія. Ч. 47. С. 2; Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathe IV Session (I. Session, II. Wahlperiode, vom 20. Mai 1867 bis 15. Mai 1869). Erste Band (1 bis 40 Sitzung, Seite 1–1063). Wien, 1869. S. 98.

І. Гушалевич вперто продовжив домагатися закріплення за русинами-українцями права на вживання “руської” (української) мови. З цією вимогою він виступив у вересні 1867 р. на засіданні конституційної комісії, членом якої був, заявивши, що для Галичини потрібно на законодавчому рівні затвердити принцип рівноправності двох крайових мов. Проти цього, за інформацією газети “Слово”, рішуче виступили поляки, водночас вимагали розширення повноважень крайових сеймів, сподіваючись зміцнити свої позиції в краї. Розширення прав місцевих сеймів сприяло федералізації Австро-Угорської монархії, з чим принципово не погоджувалися австро-німецькі централісти⁹.

У такій ситуації природними союзниками для І. Гушалевича стали австро-німецькі централісти, які допомогли йому подати 3 жовтня 1867 р. інтерпеляцію* до уряду. Депутат зазначав, що рішенням сейму польська мова практично витіснила “руську” і німецьку мови з середніх шкіл. Тому І. Гушалевич ставив наступні питання: чи відомо про це уряду, чи буде він проти цього щось робити та чи планує “взяти русинівъ въ оборону”. На тому ж засіданні міністр віросповідання і провісти Леопольд фон Гаснер зобов’язався найближчим часом дати відповідь, що і зробив 27 лютого 1868 р., заявивши, що справи школи знаходяться в компетенції намісництва краю, тобто в компетенції місцевої влади, а не у Відні¹⁰. Щоправда, спроба поляків затвердити в рейхсраті прийнятий Галицьким сеймом шкільний закон була невдалою¹¹.

У січні 1870 р. І. Гушалевич виступив з критикою нової австрійської конституції, прийнятої у грудні 1867 р., що, на його думку, ігнорувала національні вимоги галицьких русинів-українців. “Кажеться даже, – наголошував він, – что райхсратъ и правительство стараются забыть, что Восточная Галичина заселенная 2 ½ міліонами русских жителей”¹².

Польські депутати, починаючи з 1868 р., намагалися закріпити в парламенті прийнятий у крайовому сеймі закон про розширення автономії Галичини. Оскільки уряд, по суті, зволікав, майже всі депутати Польського кола відмовилися від свого мандату за півроку до закінчення каденції, у березні 1870 р. Посли І. Боднар, І. Томус та В. Макович склали з себе повноваження депутатів разом з поляками, проти чого виступив І. Гушалевич. У той же час, І. Монастирський, що входив до Польського кола, залишився депутатом Палати послів до закінчення каденції в травні 1870 р.¹³.

Протягом каденції 1870–1871 рр. Галичину від русинів-українців у Палаті послів представляло чотири депутати: представник інтелігенції Амвросій Яновський та селяни В. Цалковський, М. Демків та І. Боднар. Ця, найкоротша за тривалістю каденція за весь час функціонування парламенту (1861–1918 рр.) відзначалася також надзвичайною пасивністю русинів-українців, які не виголосили жодної промови та не стали членами комітетів¹⁴.

У такій ситуації новостворене москвофільське товариство “Руська рада” в лютому 1871 р. подало петицію до парламенту. “Для устраненія неприродного такого положенія галицко-русского народа петиция настаиваѣтъ на ревизіи галицкого краєвого и сеймового выборного статута и рѣшительно высказывается за прямыми выборами въ думу государственную”¹⁵. У травні 1871 р. під час засідання Палати послів відбулося обговорення петиції, після чого її надіслали імператору. Цікаво, що чи не найбільшим критиком петиції був Євсей

⁹ Политическое обозрѣніе. *Слово*. 1867. 23 сентября (5 октября). Ч. 75. С. 1.

¹⁰ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathe IV Session (I. Session, II. Wahlperiode, vom 20. Mai 1867 bis 15. Mai 1869). Erste Band (1 bis 40 Sitzung, Seite 1–1063). Wien, 1869. S. 708–710; Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathe IV Session (I. Session, II. Wahlperiode, vom 20. Mai 1867 bis 15. Mai 1869). Dritter Band (71 bis 108 Sitzung, Seite 2011–3172). Wien, 1869. S. 2068–2069.

¹¹ Дописи. Виступ Гушалевича. *Слово*. 1867. 30 сентября (12 октября). Ч. 77. С. 2.

¹² Политическое обозрѣніе. *Слово*. 1870. 14 (26) января. Ч. 14. С. 1.

¹³ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathe V Session (vom 11. December 1869 bis 8. April 1870). Wien, 1870. S. 973–974.

¹⁴ Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes und zu den Beilagen derselben V Session (vom 11. December bis 8. April 1870). Wien, 1870. S. 190.

¹⁵ Наши дѣла. Програма Руської ради до райхсрату. *Слово*. 1871. 17 февраля (1) марта. Ч. 14. С. 1.

Черкавський, відомий своєю позицією проти українофільства та приналежністю до групи діячів, які визнавали себе поляками за національністю та русинами за походженням¹⁶.

Пасивність тогочасного українського представництва в парламенті, практично ігнорування на парламентській арені головних проблем русинів-українців, підсилене відсутністю результатів роботи рейхсрату, призвели до появи в пресі гострої критики парламентаризму. “Для насъ райхсраъ, – писала газета “Слово”, – не представляєть якого то особого и важного интереса. ... он совсем не исполниль своѣй задачи”¹⁷. Інколи критика набувала різних форм. Наприклад, редакція газети прямо звинувачувала багаторічного депутата парламенту селянина І. Боднара в бездіяльності та марному використанні виділених йому державою грошей¹⁸.

Наступна парламентська каденція 1871–1873 рр. знову проходила тільки за участі чотирьох русинів-українців від Галичини. Серед українських послів були А. Яновський, селяни М. Кашевко та І. Боднар і греко-католицький священник Йосип Завадовський. У той час тільки А. Яновський виголосив одну промову в січні 1872 р. на засіданні бюджетної комісії, щоб заперечити слова польського депутата Миколи Зублікевича, який назвав русинів-українців небезпечними для династії¹⁹.

22 грудня 1871 р. М. Зублікевич вніс резолюцію до парламенту про розширення автономії Галичини, після довгих дебатів 13 червня 1872 р. Палата послів затвердила проект закону. Розширення автономії означало повне закріплення на законодавчому рівні панівного становища поляків у Галичині. Це викликало спротив у тогочасному українському суспільстві. Тільки у травні 1872 р. русини-українці подали 268 петицій проти резолюції²⁰.

З 1867 р. в парламенті почалася розробка законопроектів про прямі вибори до Палати послів. У період 1867–1873 рр. депутати на засіданнях розглянули близько десяти різноманітних проектів реформи. Українське представництво не брало безпосередньої участі в їх розробці, проте активно відстоювало проведення прямих виборів, що, на його думку, гарантувало для української інтелігенції більше місць у парламенті та зменшення польського впливу. Зрештою, у березні 1873 р. депутати досягли згоди, а імператор підписав закон²¹.

До верхньої палати рейхсрату – Палати панів у 1867–1873 рр. входили по чергово тільки два греко-католицькі митрополити: Спиридон Литвинович і Сильвестр Сембратович. С. Литвиновича було обрано до фінансової комісії, а також до комісій з питань законодавчого врегулювання шлюбу та шкільної освіти. Крім того, С. Литвинович став членом комісії з врегулювання міжконфесійних проблем та бюджетного комітету на 1868 р.²²

С. Сембратович, як член верхньої палати австрійського парламенту в той час був надто пасивним. Обраний греко-католицьким митрополитом у травні 1870 р., він спромігся приїхати до Відня аж 4 липня 1871 р. на 22-ге засідання Палати панів, але вже 11 липня каденцію було закрито, а парламент розпущено. Упродовж четвертої каденції 1871–1873 рр. він з невідомих нам причин не відвідав жодного засідання верхньої палати парламенту²³.

Крім русинів-українців Галичини, в парламенті можна умовно виділити окрему групу депутатів, що в історіографії отримала назву *gente Rutheni natione Poloni*²⁴. До цієї групи в Палаті послів у 1867–1870 рр. належали Фома Баревич, Фома Полянський, Сигізмунд Савчинський, Микола Зублікевич, Флоріан Земляковський, Любомир Цінський, Владзімерж Баворський, Станіслав Поляновський, Казимир Грохольський, Євсевій Черкавський та Антоній

¹⁶ Львів 19 (31) мая. *Слово*. 1871. 19 (31) мая. Ч. 39. С. 1–2.

¹⁷ Львів 3 (15) июля. *Слово*. 1871. 3 (15) июля. Ч. 52. С. 1–2.

¹⁸ Львів 8 (20) сентября. *Слово*. 1871. 8 (20) сентября. Ч. 52. С. 1–2.

¹⁹ Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes und zu den Beilagen derselben VII Session (vom 27. December 1871 bis 24. April 1873). Wien, 1873. S. 25, 95, 102, 232.

²⁰ Пренія конституційної кампанії. *Слово*. 1873. 27 февраля (11 марта). Ч. 25. С. 1–2.

²¹ Изъ райхсрата. *Слово*. 1872. 27 мая (8 июня). Ч. 49. С. 1–2.

²² Index zu den stenographischen Protokollen des Herrenhauses des österreichischen Reichsrathes für die IV Session 1867, 1868, 1869. S. 68.

²³ Index zu den stenographischen Protokollen des Herrenhauses des österreichischen Reichsrathes für die VI Session 1871–1873. S. 61.

²⁴ Дописи. *Слово*. 1867. 17 (29) юнія. Ч. 47. С. 2

Голєєвський. У наступні каденції 1870–1871 рр. та 1871–1873 рр. їх кількість зменшилася до трьох осіб: М. Зублікевич, С. Черкавський та С. Савчинський²⁵.

Таким чином, українське представництво протягом 1867–1873 рр. складалося з 13 депутатів, серед яких було вісім селян, два греко-католицьких священника і два митрополити та один представник інтелігенції. Причому, І. Боднар був депутатом тричі, а А. Яновський – двічі. Така соціальна структура і персональний склад повністю залежали від Галицького сейму, а зважаючи на склад сейму – від поляків, які становили абсолютну більшість та самі могли вирішувати, кого обирати до рейхсрату. Поляки, на нашу думку, обирали серед русинів-українців до складу парламенту депутатів, які б не створювали їм у майбутньому проблем у Відні, тому вибір найчастіше падав на селян.

Русини-українці займали помітно пасивне становище в роботі австрійського парламенту. Тільки І. Гушалеви́ч та А. Яновський продовжували ставити вимоги забезпечення національно-культурного розвитку для русинів-українців. Зменшення греко-католицького духовенства в рейхсраті (в каденції 1861–1865 рр. було сім греко-католицьких священників) мало виключно негативні наслідки для розвитку українського національного руху. Як свідчать протоколи парламенту, жоден депутат з-поміж селян (вісім депутатів) не виголосив промови, тому не можемо підтвердити або заперечити знання ними німецької мови, що було головною умовою плідної роботи в рейхсраті. Нерозуміння суті розмов під час засідань робило окремих депутатів з українського середовища насамперед спостерігачами, а не безпосередніми учасниками.

THE RUSYN-UKRAINIANS IN THE AUSTRIAN PARLIAMENT (1867–1873)

Dmytro KAVATSIUK

State Higher Educational Institution

“Vasyl’ Stefanyk Precarpathian National University”,

Department of History of Ukraine and methods of teaching history,

Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine,

e-mail: dmytro_kawazjuk@ukr.net

The Austrian Empire in the second half of XIX century pursued liberal reforms, one of which was the convening of a parliament (the Reichsrat), which consisted of two parts: House of Ambassadors and House of Lords. The upper chamber was appointed personally by the emperor, and the lower was chosen by all people of the multinational empire from among themselves. The inhabitants of Galicia which became the province of the empire in 1772 year were not the exception, and participated in all transformations. The main idea of the article is to highlight the work of the Rusyn-Ukrainians in the Austrian Parliament, find out their role in considering draft laws.

During 1867–1873 years took place three cadence of the parliament, in which Rusyn-Ukrainians of Galicia took an active participation. In general, for the specified period in the Reichsrat there were 13 Ukrainians: eight peasants, two Greek-Catholic priests, two metropolitans and one representative of the intelligentsia. Moreover, the peasant Ivan Bodnar was a deputy in all three cadences, and Amvrosiy Yanovsky in two. However, I. Bodnar not only didn't stand out in the House of Ambassadors, but also received charges in the newspaper Word” (Slovo) about the vain use of money. Almost all Ukrainian deputies, except I. Gushalevich and A. Yanovsky worked closely with the Poles and entered their parliamentary club – Polish circle.

The most active member of the parliament in this period was I. Gushalevich. He repeatedly spoke in the Reichsrat highlight problems of schooling in Galicia, not the solution to the problems of Rusyn-Ukrainians, with criticism of the constitution. He established contacts with the Austro-German House of Ambassadors and with their help filed Interpellate (a deputy's request to the government) October 3, 1868. In addition, he often entered into controversy with deputies, who considered themselves Poles by nationality and Rusyn-Ukrainians by origin.

In addition to I. Gushalevich, famous national-cultural figures, who were deputies of parliament, became A. Yanovsky and S. Litvinovich. At that, the last one, becoming Metropolitan of the Greek-Catholic Church,

²⁵ Pijaj S. Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848–1879. Ukraińskie tradycje parlamentarne, XIX–XXI wiek / pod red. J. Mokłaka. Kraków, 2006. S. 95–125.

automatically got to the upper chamber of the Reichsrat – the House of Lords. He did never make a speech in the Parliament, however, he became a member of several committees. The next Greek-Catholic Metropolitan Joseph Sembratovich completely ignored the work of the Reichsrat – and even often did not come to Vienna.

So, on the basis of minutes of parliamentary sessions, was installed a quantitative and personal composition Ukrainian representation of the Galicia in the Austrian parliament. It was determined that the Rusyn-Ukrainians in general continued to cooperate with the Poles, although there were single contacts with other parliamentary factions, such as the Austro-German liberals. The Ukrainian representation was passive, deputies-peasants were not prepared to respond accordingly to the political situation, and that's why become observers. Also, the decline in the number of Greek-Catholic clergy was negatively affected by the Ukrainian representation in the parliament. The priests had the appropriate education, they knew the languages, the fundamentals of state governance and, the most importantly, understood the problems of the Rusyn-Ukrainians and the ways of their solution.

Keywords: ambassador (deputy), Reichsrat, the House of Ambassadors, the House of Lords, Galicia, the Austro-Hungarian Empire.

REFERENCES

- Chornovol I. Ukrainska fraktsiia kraiovoho seimu 1861–1901 rr. (narys istorii parlamentaryzmu). Lviv, 2002. 288 s. (in Ukrainian).
- Dopysy. Bes'ĭda o. Hushalevycha vъ Dumъ derzhavnoi. *Slovo*, 1867. 31 maia (12 yuniia). Ch. 42. S. 1–2, in Ukrainian.
- Dopysy. *Slovo*, 1867. 17 (29) yuniia. Ch. 47. S. 2. (in Ukrainian).
- Dopysy. Vystup Hushalevycha. *Slovo*, 1867. 30 sentiabria (12 oktiabria). Ch. 77. S. 2. (in Ukrainian).
- Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes für die IV Session (I. Session, II. Wahlperiode.). Wien, 1867–1869. 723 s. (in German).
- Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes und zu den Beilagen derselben V Session (vom 11. December bis 8. April 1870). Wien, 1870. 268 s. (in German).
- Index zu den stenographischen Protokollen des Abgeordnetenhauses des österreichischen Reichsrathes und zu den Beilagen derselben VII Session (vom 27. December 1871 bis 24. April 1873). Wien, 1873. 56 s. (in German).
- Index zu den stenographischen Protokollen des Herrenhauses des österreichischen Reichsrathes für die IV Session 1867, 1868, 1869. 248 s. (in German).
- Index zu den stenographischen Protokollen des Herrenhauses des österreichischen Reichsrathes für die VI Session 1871–1873. 128 s. (in German).
- Лвоуъ 19 (31) maia. *Slovo*, 1871. 19 (31) maia. Ch. 39. S. 1–2. (in Ukrainian).
- Лвоуъ 3 (15) yiulia *Slovo*, 1871. 3 (15) yiulia. Ch. 52. S. 1–2. (in Ukrainian).
- Лвоуъ 8 (20) sentiabria. *Slovo*, 1871. 8 (20) sentiabria. Ch. 52. S. 1–2. (in Ukrainian).
- Nashy dĭla. Prohrama Ruskoĭ rady do raikhsratu. *Slovo*, 1871. 17 fevralia (1 marta). Ch. 14. S. 1. (in Ukrainian).
- Pijaj S. Posłowie ruscy w parlamencie wiedeńskim w latach 1848–1879. Ukraińskie tradycje parlamentarne, XIX–XXI wiek. rod red. J Mokłaka. Kraków, 2006. S. 95–125. (in Polish).
- Polytycheskoe obozrĕnie. *Slovo*, 1867. 12 liutoho (6 marta). Ch. 15. S. 1. (in Ukrainian).
- Polytycheskoe obozrĕnie. *Slovo*, 1867. 23 sentiabria (5 oktiabriia). Ch. 75. S. 1. (in Ukrainian).
- Polytycheskoe obozrĕnie. *Slovo*, 1870. 14 (26) yanvaria. Ch. 14. S. 1. (in Ukrainian).
- Preniia konstyutysiinoi kampaniy. *Slovo*, 1873. 27 fevralia (11 marta). Ch. 25. S. 1–2. (in Ukrainian).
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathe IV Session (I. Session, II. Wahlperiode, vom 20. Mai 1867 bis 15. Mai 1869). Erste Band (1 bis 40 Sitzung, Seite 1–1063). Wien, 1869. S. 1–1063. (in German).
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathe IV Session (I. Session, II. Wahlperiode, vom 20. Mai 1867 bis 15. Mai 1869). Dritter Band (71 bis 108 Sitzung, Seite 2011–3172). Wien, 1869. S. 2011–3072. (in German).
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Reichsrathe V Session (vom 11. December 1869 bis 8 April 1870). Wien, 1870. S. 709–1418. (in German).
- Tsolner E. Istorii Avstrii. Lviv, 2001. 742 s. (in Ukrainian).
- Vynnyk N. M. Ukrainska tradytsiia halytskoho parlamentaryzmu v ukrainskii istoriohrafii. *Intelihentsiia i vlada*. 2011. Vyp. 21. S. 264–272. (in Ukrainian).
- Yzъ raikhsrata *Slovo*. 1872. 27 maia (8 yiunia). Ch. 49. S. 1–2. (in Ukrainian).